

KELET-EURÓPAI KÖZHELYEINK TÖRTÉNETÉHEZ. OROSZORSZÁG¹

Az alábbi tanulmány egy sorozat első része. A sorozatban kísérletet teszek arra, hogy bemutassam, miként alakultak ki a kelet-európai népekre, országokra vonatkozó magyar közhelyek, s mik azok főbb jellemzői.

E közhelyek felsorolása önmagában is érdekes feladat, ám engem, és most e közhelyek történetisége foglalkoztat. A történetiség alatt egyfelől azt a jelenséget értem, hogy maguknak a közhelyeknek is megvan a maguk története: történelmileg jönnek létre, alakulnak rendszerre. Másfelől, a történetiség ebben az összefüggésben azt is jelenti, hogy az idő múlásával a keletkezett közhelyek részeivé váltak a történeti irodalomnak, olyannyira beépültek abba, hogy gyakran mintegy fundamentumaivá lettek annak. Ez utóbbi szempontból különösen fontosnak tartom a szembesítést azzal a ténnyel, hogy a múlt és gyakran a jelen történése is sok esetben nem csinál egyebet lényegében, mint az általa készen örökölt "nemzeti", népkarakterológiai közhelyekhez – előítéletekhez – szolgáltat új és újabb tudós adalékokat.

Persze, történelmünk, kelet–délkelet-európai tárgyú történettudományunk váza nem feltétlenül közhelyek és előítéletek sokasága. De gyakran fordul elő az, hogy nem kellő kritikával viszonyulunk egyes meggyökeresedett képletekhez. Ez különösen igaz a kelet-európai népek, országok múltjáról alkotott képünkre.

Egy, az oroszországi magyar utazókról szóló tanulmány² adta az ötletet ahhoz, hogy megkísérleljem megválaszolni azt a kérdést: vajon miként alakult ki a múlt század folyamán a művelt magyar középosztályban a Kelet-Európa-, s ezen belül az Oroszország-kép. Az említett tanulmány hasznos kalauz a témához. Sorra veszi az ismert és ismeretlen úti beszámolókat és bemutatja, milyen jó és élesszemű megfigyeléseket tettek honfitársaink a múlt században Oroszországban. Ez a tanulmány műfaját tekintve hagyományos kultúrhistoriái adalék, s annak igen kiváló. Hazai történettudományunk a kelet-európai vonatkozású népkarakterológiai, protostatisztikai stb. irodalmat csak kuriózumként, apróbb kultúrtörténeti adalékként, történeti tételek illusztrációjaként használta, önmaguk történetiségében nem kutatták őket.³ Én erre teszek kísérletet. Jelen tanulmány terjedelmi határai nem teszik lehetővé a témának a hagyományos kultúrhistoriában megszokott részletességű kifejtését, ezért igyekszem a fontosabb mozzanatokat kiemelni.

Kutatóként az elmúlt évek során azt kellett tapasztalnom, hogy az a bizonyos, a múlt század során kialakult, történeti Oroszország-kép, amelyről alább szó lesz, sok szempontból mindmáig érintetlen maradt. Vizsgálataim középpontjában épp ezért a sztereotípiák álltak. Az elején le kell szögeznünk, hogy a sztereotípiák, már természetüknél is fogva, nem feltétlenül hamisak, vagy épp igazak. Valamiféle tényalapjuk lehet, ám legtöbbször nem közvetlen tapasztaláson alapulnak, hanem "inkább szóbeszéden és a tömegkommunikációs eszközök által összekotyvasztott elképzeléseken alapulnak".⁴ Szerepük nem más, mint világszemléletünk szükségszerű leegyszerűsítése. A sztereotípiát valamely jelenségről a fejünkben lévő, leegyszerűsített, sematikus kép, amely egyben sematikus vélemény is. Jellemző rá, hogy a kultúra hozza létre, illetve szabja azt meg. Ennek következtében a jelenségeket előbb definiáljuk, s csak

azután látjuk. Ezt hívja a szociálpszichológia kategorizációs folyamatnak. Ez a folyamat segít eligazodni az egyébként áttekinthetetlenül rendetlen világban.⁵

Kategóriáinkat, vagy itt most: sztereotípiáinkat kulturális hagyományként örököljük. Viszont, mint fentebb említettük, e sztereotípiák történetiek, s mára már elhalványultak azok a konkrét történeti konnotációk, amiket eredetileg hordoztak. Nem voltak azok mindig a mai formájukban és jelentésükben adottak. Nem emlékezünk arra, hogy mielőtt struktúrává merevedtek a vizsgálandó sztereotípiák, épp kialakulásukkor, rendszerré válásuk előtt, adott üzenetet hordoztak saját koruk számára, mely üzenet nem feltétlenül – sőt igen ritkán – volt tisztán tudományos jellegű.

Milyen sztereotípiákból építkezett az az Oroszország-kép, mely sok elemében már a hazai tudományos russzisztika megszületése előtt rendszerré vált, s amelyet az örökölt? (Az itt felvetett kérdést megismételhetjük – s majd más helyütt ezt meg is tesszük – a Balkánra és Kelet-Európa más területeire vonatkozólag.) A 19. század és különösen annak utolsó harmadának orosz tárgyú publikációit vizsgáltam kutatásom során. Ez az a kor, a századfordulóval együtt, amikor még nem beszélhetünk rendszeres hazai, tudományos russzisztikáról – sok esetben, mint látni fogjuk, a nyelvi akadályok miatt sem –, de ugyanakkor ezekben az évtizedekben jelentősen megnőtt az érdeklődés Oroszország iránt. Ekkor fogalmazódnak meg a máig érvényesnek látszó sztereotípiák Oroszország vonatkozásában, s ekkor határozódnak meg az orosz tárgyú történeti kutatások főbb irányai, “kérdései”.

A leírástól az elutasításig

“...a félelemnek, idegenkedésnek és idegességnek pedig nagy, sőt legnagyobb mértékben az az oka, hogy Oroszországot – különösen nálunk – nem ismerjük; nem ismerjük jobban, mint Chinát. Ha ismernők, talán nem félnénk tőle oly nagyon s talán nem is viseltetnénk iránta oly kiirthatatlan ellenszenvvel. (...) Azt mondtam, úgy ismerjük Oroszországot, mint Chinát. Van is valami hasonlatosság közte és China közt. Oroszországnak is megvan a maga chinai fala, a mit egy szóval úgy lehetne nevezni: cyrilizmus.”⁶

Az orosz irodalom legnagyobb 19. századi magyarországi népszerűsítőjének, Szabó Endrének fenti sorai Danyilevszkijnek, a “pánszlávizmus apostolának” Oroszország és Európa című nevezetes művének ismertetéséből valóak.⁷ Maga a könyvismertetés több mint harmincoldalas, ami, ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyalt mű először épp húsz évvel a magyar recenzió előtt jelent meg oroszul, figyelemre méltó. Az, hogy a korszak legtekintélyesebb magyar folyóirata, a *Budapesti Szemle* – mely a “*Revue des Deux Mondes*” szerepét töltötte be a hazai sajtóban – ekkora teret szentelt Danyilevszkij klasszikus művének, abból fakadt, hogy a 19. század második felének Magyarországon uralkodó Oroszország-képét vélték megerősítve, mintegy belülről, az orosz nacionalista gondolkodó által. Szabó Endre írása legalább annyira szól a magyar közvélemény Oroszország-képéről, mint magáról a recenzált műről. Mondhatni, kapóra jött Danyilevszkijnek a pánszlávizmust rendszerező műve a századvég magyar “Kelet-Európa-szakértőinek”, közvélemény-formálóinak. Azon szintén érdemes eltöprengeni, miért csak húsz év késéssel találta valaki elemzésre érdemesnek a szóban forgó könyvet.

A nyolcvanas években nagy változásokon megy át az orosz gazdaság és társadalom, s ugyanakkor megváltozott a kiegyezés utáni Magyarország. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő klasszikus magyar nemzeti liberalizmus ekkorra már inkább nemzetivé, mint liberálissá vált. Ezért vált a pánszlávizmus témája az egyik állandó, visszatérő motívumává a magyar “russzisztikának” a 19. század közepétől. Nem véletlenül. A pánszlávizmus, illetve mindaz, amit vele azonosítanak, mindmáig visszaigazolja egyes szakértők Oroszországról, annak történelméről alkotott egyoldalú és könnyen érthető képét. Ez az Oroszország pedig nem más, mint amely Magyarország természetesen történeti küldetését akadályozza a Balkánon és másutt.

Oroszország-kép a reformkorban⁸

Térjünk vissza a Kína-hasonlathoz!⁹ Hogy ez mennyire találó, mutatja az a tény, hogy az orosz tárgyú írások a 19. század ötvenes-hatvanas éveit rendszeresen a távoli földrészekről szóló egzotikus beszámolók között, kis, színes vegyesként bukkannak fel a magyar sajtóban, s a közhelytár vizsgálata szempontjából is kiemelkedő fontosságú kalendáriumokban.¹⁰ Ez különösen igaz a reformkori sajtóra.¹¹ A “cyrillizmus chinai falát” azért időnként igyekeztek megkerülni, főként német nyelvű, részben hivatalos orosz protostatisztikai és részben német útleíró kiadványok segítségével a 18. század végén, a 19. század első felében, amikor az orosz nyelv ismerete valódi kuriózum volt még.¹²

Így keletkezett a szorgalmas, amatőr statisztikus, Lassú István úttörő jellegű, státusleíró műve Oroszországról 1827-ben.¹³ Lassú hivatalnoki pontossággal és tisztelességgel készítette vastag statisztikáit az európai államokról, amelyek, bár nem voltak többek kompilációknál, mégis hiánypótlóak voltak. Ezt a művet is inkább a tárgyilagos adatszerűség jellemzi, mintsem a nemzetkarakterológiai közhelyek sokasága. Bár ez sem hiányozhat belőle, hisz ez is része a korszak statisztikájának-státusleírásának: “Az oroszok... mint minden más Tót (Slavus) eredetű nemzetek inkább vérmes természetűek, s elevenek... inkább durva erkölcsűek, mint rossz lekűek 's indulatúak és a tudományokra 's szép mesterségekre alkalmas lelki ajándékok nélkül sem szűkölködnek... szeretik a muzsikát, könnyen megtanulják az idegen nyelveket és alkalmasok a nehezebb tudományokra is... nemzeti tulajdonságának egyik fő vonása a vidámság... igen bátor s hűséges katona. Legnagyobb hibái: a testiség, az erős italokkal való mértéktelen élés és a babonaság, némelly elágazásánál az utálatos tisztátalanság, alacsony földön tszásás, s a lopásra és csalásra való hajlandóság, mely utolsó alávaló tulajdonságok nem annyira nemzeti tulajdona a Tótságnak mint azon rabszolgasághoz hasonlatos örökös jobbágságnak a következménye.”¹⁴ Ennyi és nem több a nemzetkarakterológia Lassúnál, ami a későbbi orosz tárgyú munkákhoz képest terjedelemben kevés, tartalmát tekintve pedig feltűnően “megértő” és elfogulatlan. Tette, hisz számára a nemzeti ébredésben a társadalmi átalakuláson, a reformokon volt a hangsúly. Emellett azért is megértő Lassú álláspontja, mert a műfaja valóban a státus-leírás. Feladata az adatközlés, az ismeretterjesztés. Az ő világa még egy egységes világ: a státusok, birodalmak és gondoskodó uralkodók világa.¹⁵ Ezért kaphatnak nagyobb hangsúlyt művében az orosz reformok, azok dicsérete, mint a népkarakterológia. Különösen hasznosnak vélte épp ezért I. Sándor, “a halhatatlan emlékezetű császár” “bölcs” intézkedéseit a tudományok, az oktatás és a közegész-

ségügy terén.¹⁶ Lassú hosszú művének írásakor igyekezett a végtelenségig objektív maradni, megjegyzései szinte nincsenek, vagy ha vannak, akkor olyanok, mint a fenti példában.

Még egyszer: Lassú leír. Ez vonatkozik az orosz egyházzól szóló részre is. Ez azért is feltűnő, mert a későbbi művek egyhangúlag ítélik el az otodoxiát, a pravoszláv egyházat mint a (magyarság által képviselt) nyugati értékek ellenségét, ellentétjét. A birodalmak Európájában nem jellemző a “szomszéd gyűlölése”, kioktató lenézése. “Ez [mármint a szomszéd gyűlölése – K. T.] nem csak az egyes embereknél, hanem az egész Nemzetségeknél is szintűgy találkozik, de többnyire mégis-tsak a' Nép-allyánál uralkodik, mert a ki-tsinosultabbak az idegeneket megbecsülik... Ollykor mindazonáltal a' tanultabbak közül is találkoznak, kik ezen alaton vétekkal, mely csak a Nép-seprejéhez illik, bélyegesek... A' Haza-szeretőség, Patriotizmus, mindenkor ditséretes léssen... az mindazáltal a' Szomszédgyűlölés nélkül is el lehet.”¹⁷ A reformkorban az Orosz Birodalom népességének szaporodása tárgyáról értekező szerző példaként említhette: “Egy nyelv, egy hit valának ezen fejlő erőnek leghatalmasabb rugói.”¹⁸ A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációit elemző, már idézett dolgozat szerzője is kénytelen megállapítani a nem irodalmi vonatkozású írásokról, hogy: “A tudósítások tárgyilagosak, hangnemük objektív. Statisztikai adatok közlésekor, városok, közművelődési intézmények leírásakor a szerkesztők gyakran vonnak párhuzamot Oroszország és a Nyugat között, de sohasem azért, hogy az utóbbit magasztalják. Elvértve találni a lebecsülés, az oroszok iránt megnyilvánuló negatív érzelmek kifejezését.”¹⁹

Ez az álláspont általános lehetett a régi századfordulón, a birodalmak Európájában, de nem lehetett az a rivalizáló nemzetek, a feltörekvő nemzeti értelmiségek Európájában. A Lassú korában még éppen csak természetes megértő, leíró viszony szűnik meg a későbbiekben, s válik általánossá a bevezetőben idézett idegenkedő, eleve elutasító szemlélet.

Érdekes adalékokat találhatunk egy a Lassúéhoz hasonló célzattal írott műben három és fél évtized elteltével. A mű címe: Oroszország állami és társadalmi élete. Ez a tanulmány is ismeretterjesztő, látszólag leíró igénnyel készült, célja a hatvanas évek eleje magyar közvéleménye számára a titokzatos északi birodalom bemutatása. A tanulmány hetilapban jelent meg, s az ebből fakadó terjedelmi korlátok miatt a szerző kénytelen volt egy-egy jelenséget, intézményt kiemelni, amelyeken keresztül, úgy érezte, érthetőbbé teheti az Oroszország-képet. Az orosz állam és társadalom jellemzésekor a szerző nem fukarkodik az elítélő jelzőkkel. Az egész hivatalnoki kar “gyűlöletes”, az orosz nép “csak mint ortodox, s néha fanatizált pusztító harci eszköz ébredhetett öntudatra a cár kezében”. Az orosz történelem mérlegét is megvonja, s az eredmény lesújtó: “Az ezredéves birodalom politikai jelentősége kétségkívül nagyon fontos. De ha ellénben azt kérdezzük: mit tettek az orosz nemzet számtalan milliói a birodalom ezer éves létezése óta? – a háborúkat hódításokat, pusztításokat, tehát a míveletlen tömeg pusztító erejét tekintetbe nem véve – mit tettek az emberiség közös haladását előmozdítólag hasznosat, mit jegyeztek a művelődés történetének lapjaira? Azt kell felelnünk, hogy igen keveset.”²⁰

Sehol sincsen ekkorra már Lassú lelkenedezése I. Sándor reformjai fölött, az ő pontosságra törekvő, részletekbe menő státusleírása, adathalmazza. Helyette van az “ezredéves orosz történelem” világtörténeti (ld. még: magyar történeti) perspektívából

való lesajnálása, egyértelmű elítélése. A Lassú István kora óta eltelt bő három évtizedben megváltozott Oroszország, és megváltozott magának a közép- és kelet-európai, azon belül a magyar értelmiségnek a feladata is – talán nem csak Oroszország bemutatása kapcsán. Oroszország többé nem az egyik európai birodalom (státus), hanem a vetélkedő nemzetek Európájában az egyik fő vetélytársa és démonikus ellensége Magyarországnak. Ezért II. Sándor és reformjai még “mívelődéstörténeti” szempontból sem méltóak az említésre, s ugyanebből a szempontból az orosz történelem lényegében a “míveletlen tömeg”, az orosz nép hódításaival és főképp pusztításaival azonos. Ekkor már kevesebbet olvashatunk az Orosz Birodalomról, annak berendezkedéséről, gondos uralkodójáról és tehetséges népéről, a kölcsönösen előnyös uralkodói intézkedésekről. II. Sándor reformjairól ha írnak a magyar publicisták, úgy ekkorra már hiányzik belőlük a reformkorra jellemző humanista lelkesedés. A reformokat elkerülhetetlennek, de ugyanakkor kudarcra ítéltnek látják a korszakban.²¹ Eltűnt a lelkes empátia a tehetséges oroszok iránt, s helyüket átveszi a hatalom előtt meghajló, vak, kegyetlen, pusztító hajlamú orosz nép képe, amely hitében is *csak* fanatikus.

Ez az orosz, aki előttünk áll, érdekes módon ugyan meghajol a hatalom előtt, de pusztító hajlamánál fogva anarchista, s ezért semmilyen eszközt sem tekint tiltottnak, hogy az állam hatalmát “kikerülhesse”. Ez csak látszólagos ellentmondás. A népkarakterológiai irodalom, melynek a múlt század második fele a fénykora, tele van hasonló vagy még durvább önellentmondásokkal. Ezek az ellentmondások nagy ritkán okoztak gondot a korszak russzistái számára: “Nem lehet Oroszországgal foglalkozni a nélkül, hogy zürzavaros egyvelege e legellenkezőbb észrevételeknek, a látszólag legösszegegyeztetetlenebb tüneményeknek ne toluljon előtérbe. Az ember választhat közülök, csoportosíthatja, de az eredmény mégis csak azon érzet, hogy van itten valami, a mi kivonja magát azon összehasonlítási szempontok alól, melyeket a különféle népek jellemének megítélésekor alkalmazni szoktunk. Egységes fogalmakat az orosz néptípus tanulmányozásából nehéz levonni. Majd igazán nagy vonások sugárzanak ki kezdetleges állapotokból, majd meg fülszaggató kakophonia riaszt föl valamely finoman hangolt környezetben. Hol (...) az eleven kereszténységet bámuljuk, (...) hol ismét kegyetlen ösztönök, példátlan érzéketlenség bámítanak el... Ki tudná azt meghatározni, a realizmus erősebb-e az oroszban vagy a mysticizmus, a mindent-tagadás, vagy a mindent-elfogadás ösztöne?”²² A fenti idézet szerzője, Rajeczi István szembenézett a népkarakterológia korlátaival, már ami az orosz népet illeti. Épp ezért sajátos műfajt választott magának: a megfigyelést és az elmélkedést. Így sikerült elkerülnie a végleges megoldásokat, a túlhangos közhelyeket. Természetesen, mint kora gyermeke, nem kerülte meg őket, de ösztönösen megérezte túlzott használatuk károságát. Ezért is nevezhette Oroszországot “egy nagy félreértésnek”.

Pravoszlávia és pánszlávizmus

Kállay Béni, az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikájának meghatározó alakítója számára az orosz–török háború után a pravoszlávia egyenesen az orosz birodalmi törekvések spirituális mozgatójának tűnt. Vonatkozó művében, amely egy máig tartó hagyományt követ – mely szerint a modern orosz jelenségek két hagyományon nyugsznak: a bizáncin és a mongol–tatár–moszkvain –, a “byzanci szellem”-ből vezeti le Oroszország keleti törekvéseit. A tatár uralom örökségének tudja be a szerző a közérdek iránti fogékonyság hiányát, a “föltétlen engedelmességet és a meghunyászkodást”. Mint írja: “A tatár uralom nyomai még ma is észlelhetők az orosz nemzet jellemében, s az orosz társadalom benső életnyilvánulásaiban.”²³ A másik meghatározó történelmi öröksége Oroszországnak a bizánci hagyomány. Ebből fakad a “latinizmus”, a Nyugat *gyűlölete*. “A vallási és állami elemek vegyülékéből keletkezett szent Oroszország fogalma képezi reá nézve még mindig a világ összességét, melyen kívül már csak eretnekek, tehát ellenségek léteznek... A byzanci szellem folytonos hatása az orosz egyházban s a társadalom alakulásaiban és fejlődésében, mindenkor Konstantinápoly felé irányza az orosz nép tekintetét.”²⁴ Ebből a képletből, hogy Oroszország “de genere” gyűlöli a Nyugatot, melynek vagy védőbástyája, vagy megjelenítése Magyarország, logikusan fakad az “önvédelem” igénye. Ezen önvédelmi igényt képviselte Kállay mint diplomata.

Ez az önvédelmi koncepció nem az 1849-es magyarországi orosz intervencióból levont tanulság – ellentétben azzal, ahogy azt máig is gondolni szokás. A múlt század harmincas éveinek végén, negyvenes éveinek elején színre lépő új, liberális nacionalista magyar politikusok számára az országban élő szláv kisebbségek magyarosításának ideológiáját szolgálta a cárizmustól, a pánszlávizmustól való félelem.²⁵ A magyarsághoz való asszimilálódás gondolatát nem egyértelmű örömmel fogadó magyarországi szláv értelmiséggel vívott ideológiai, politikai vitájában a magyar reformertelmiség legfőbb érvének épp az orosz veszély felemlgetése tűnt. E vita során, úgy tűnik, a magyar fél (illetve azok, akik a *magyar fél* képviselőinek tartották magukat) azt igyekezett szláv partnerei és nem utolsósorban saját maga számára is sugallni, hogy kizárólag két alternatíva létezik a közép-európai, nemzeti tudatra ébredő népek számára: vagy a cárizmus és pánszlávizmus börtöne, vagy a társadalmi felemelkedéssel kecsgetető magyarosodás. Ez a tétel hajtotta a negyvenes évek elejének magyar politikai sajtójában, legfőképp a Pesti Hírlapban lezajlott, eléggé egyoldalú vitát.²⁶ Tanulságosak Márki Sándor 1878-ban íródott sorai a magyar–orosz történelmi kapcsolatokat elsőként áttekintő művéből az 1830-as évek magyarországi ruszsofóbiájával kapcsolatban: “Szálltében elterjedt akkor a hír, hogy az oroszok Magyarországra fognak törni s a német szövetséget földarabolják. Ez azonban csak az egyik és pedig a gyöngébb oka lehetett a magyar rendek muszka-ellenes politikájának. A másik ok, a hatalmasabb, abban állott, hogy a szláv nemzetiségek fészkelődéseiben a muszkák sugalmazását látták.”²⁷

Ezt a vitát folytatta – igen magas színvonalon – a fentebb idézett Kállay, aki a pánszlávizmus mellett a pravoszláviát is éles kritikával illette. A pravoszlávia, az orosz emberek vallásossága más magyar szerzőknél egyenesen komikus és ugyanakkor visszataszító jelenségként tűnik fel. “Az igaz orosz fanatikus híve egyházának, valóságos keresztény mozlim...”²⁸, “...egész a bálványimádásig vallásos... [aminek]

egyedül a házalók látják hasznát”.²⁹ A pópák műveletlenek és alkoholisták, amiért is: “Ha a pópa ittas, mi Oroszországban nem ritkaság, megtörténhetik, hogy a gyermek [kereszteléskor] kisiklik kezéből, s odavész.”³⁰

A harcos és felsőbbrendű katolicizmus szemszögéből ítéli el a “görög és orosz” egyházat egy másik elemző. Itt “...a nép műveletlen és zsarnokuralom alatt nyög, másrészt a vallás őrei a papok magok is a kormány csatlósai... ámitják a népet... Sajnálatra méltó makacssággal ragaszkodván ősf formuláihoz irtózik mindentől, ami újítás színét viseli, s azt, ami új erőt önthetne lomha vérebe, valóságos ördögi intézménynek nevezvén, iszonytal veti elmagától, – a római katolika vallást.”³¹ Itt ismét megfigyelhetjük a sztereotípiák működését: valamiféle igazságból általánosít, s nem feltétlenül belőle fakadó következtetésre jut, illetve egymáshoz nem kapcsolódó dolgokat köt össze. A szerző szerint súlyos bűnök terhelik a görög szakadár egyházat. Ezek a polémia, a polgárosodás és a tudomány elutasítása. Természetesen a pravoszlávia legnagyobb bűne a “katolika” vallás elutasítása, az ellene való, gyakran állami segítséggel folytatott küzdelem. Ilyen körülmények és az állandósuló botrányok miatt “igen természetesnek tűnik fel, hogy tömeges elszakadások vannak napirenden... [és a] magasabb képzettségűek bensőleg utálattal fordulnak el tőle.” Ebben a helyzetben, a szerző szerint legalábbis, az orosz nép számára a katolicizmus az egyetlen lehetséges “mentség”.³²

A pravoszláviáról szóló közhelyek szempontjából különösen érdekes számunkra egy hosszabb 1887-es, a pravoszláviát megismerendőleg tett utazás leírása. Az utazó, Ballagi Aladár (egy újabb történész!) műve bevezetőjében kifejti: “Ha meg akarjuk ismerni valamely nép pszichológiáját, ha lelkében, mint nyitott könyvben akarunk olvasni: tanulmányozzuk mindenek előtt hitéletét és egyházi viszonyait.”³³ E cél érdekében a szerző végigjárta az akkori Oroszország nagyobb zárandokhelyeit: Kijevet, Moszkvát, Szentpétervárt és az osztrák-galíciai Czestochowát. Hosszú utat tett meg, hogy az orosz nép pszichéjébe pillanthasson, s mindazt, amit ott látott, megossza a korabeli, művelt magyar közönséggel. Ballagi nem elégedett meg olvasmányaival és hallomásaival: saját szemével akarta *megtapasztalni* mindazt, amit a pravoszláviáról és az oroszokról tudni *vélt*. És épp ez az a hozzáállás, amely jellemző a korszak utazóira és “népkarakterológiai” szakértőire. Aki a korabeli Oroszországgal behatóan, szakszerűen foglalkozik, azért teszi, hogy akár a “cyrillizmus” kínai falát is legyőzve, utólagosan megerősítse a már idézett “kiirthatatlan ellenszenvet”, idegenkedést és félelmet, mindazt, amit mi az Oroszországról alkotott közhelyek összességének nevezünk. Ballagi számára is az ortodoxia fejlődésképtelenségtől tespedő, amely fejlődésképtelenség az ikonokban tükröződik. Szemében Moszkva az orosz nép faji tulajdonságainak és világoralmi törekvéseinek a megnyilvánulása.³⁴

Az ortodoxiából fakad számára az irracionalitás (Thallóczy nál a fatalizmus), ami a katolicizmustól, “a mely par excellentiam tanító egyház”, megkülönbözteti.³⁵ Végössz gondolata Ballaginak az, hogy “a tradicionális cári politika... a népben gyökeresik... kifejezője a minden újítástól iszonyodó népszellemnek”.³⁶ Ballaginál tehát végül az általa kutatni szándékozott orosz népi psziché azonosul a cári politikával. Ez tk. azért történik, mert úgy Ballagi, mint olvasója számára az ismert, vagy ismertnek vélt volt a korszakban. Különösen az 1877–78-as orosz–török háború alatt vált ellenességé az Oroszország-kép a magyar sajtóban.³⁷ Ehhez az ismert képhez igazítja Ballagi népkarakterológiai megfigyeléseit, amelyekben pontosan illeszkednek a kor-

szakban *adott* képhez. Könyve az orosz egyház intézményeiről szólva olyan jelzőkkel van tele, mint: ócska, hibás, tétlen, buta. Ehhez képest üdítően hat a mű végén “Csesztochova” leírása, ahova hazafelé utaztában tért be a szerző. A sok nyomasztó élmény, azok részletes és élethű leírása után szinte felszabadulásként hat a “katholika” vallás e kegyhelyéről szóló tudósítás. Ebben a tudósításban kapják meg igazából a helyiértéküket a pravoszláviáról mondtak, amelyek, ha lehet, még inkább sötétnek tűnnek a katolikus zarándokhely leírása mellett. A kontraszt nemcsak könnyen érthető, de gyönyörű is.

Elvértve találkozhatunk a századvég és a 20. század elejének magyar publicisztikájában Ballagihoz képest ellenkező, megértő hozzáállással az ortodox egyházzal kapcsolatban. A leíró magatartás, ami az orosz pravoszláviát illeti, szinte teljesen eltűnt.³⁸ Az ortodoxia iránti majdnem teljes empátiahiány, a lenéző és megvető elutasítás olyannyira általánossá, szabályszerűvé vált, hogy Bonkáló Sándornak az első világháború elején írott, A szlávok című munkájának recenzense kénytelen volt szóvá tenni ezt a jelenséget. Munkácsy Mihály szükségét érezte annak, hogy kritikájában felvilágosítsa a művelt, liberális magyar értelmiséget arról, hogy “A pravoszlavia a katholicizmus és a protestantizmus mellett a kereszténységnek egy fajtája, a melynek nagy történeti múltja van, a mely százmilliónál több embernek vallási szükségleteit elégíti ki, és hogy ezt a feladatát csak rosszul teljesítené, ilyesmit hihetőleg a pravoszlaviának még a legelkeseredettebb ellenségei sem mernek állítani... a pravoszlavia alapjában nem lehet olyan romlott, mint Bonkáló feltűnteti.”³⁹ Az egyébként elismerő kritika szerzője épp a fentebb már jelzett előzmények után szükségét érezte annak, hogy leszögezze a Budapesti Szemle művelt, liberális közönsége számára, hogy a pravoszlavia a kereszténységnek – és mondjuk, nem az iszlámnak – egy fajtája. Sorait az első világháború második évében vetette papírra Munkácsy, és talán nem véletlen, hogy ekkor vált aktuálissá számára annak a tételnek a publikálása, hogy a pravoszláv egyház keresztény egyház.

Az első korszerű összegző mű. A közhelyek mint rendszer

Az Oroszországról szóló, nem szépirodalmi publikációk három fő téma mentén csoportosíthatóak: Oroszország Balkán-politikája, pravoszlavia, pánszlávizmus. A témák között egy-egy műben, mint láthattuk, átfedések lehetnek. Ilyen pl. Thallóczy már idézett terjedelmes könyve, mely annak ellenére, hogy gerincét a szerző által egyéves oroszországi tartózkodása alatt gyűjtött statisztikák alkotják, mégis tele van népkarakterológiai közhelyekkel, apró, ám annál jellegzetesebb életképekkel. Ez azért is figyelemre méltó, mert Thallóczy vállalt célja az volt, hogy egy modern, közgazdaságilag is megalapozott Oroszország-képet adjon. Thallóczy könyve az első korszerű, kimondottan magyar szempontból megírt, primer forrásokon alapuló mű Oroszországról. E speciális magyar szempontból kifejezetten pontos leírást adja a korabeli orosz agrárviszonyoknak, különös tekintettel a magyar és orosz gabonaexport konkurenciájára. Hosszú gabonakiviteli statisztikákat közöl. Részletesen tárgyalja az orosz faluközösség, a “mir” intézményét. Az obscsina leírása Thallóczynál pontos és tárgy-szerű.⁴⁰

Korszerű statisztikai szemlélete ellenére sem tudott, vagy inkább: nem is akart kilépni Thallóczy a korabeli “politó-mitológia” lapos közhelyeinek összefüggéséből.

Művét mintegy keretezi egy, a korabeli orosz publicisztikáról szóló fejezet, s a kötet végén található életképek. Szigorúan társadalomtörténetési szempontból nézve megmagyarázhatatlan módon követi egymást a könyv három része. Szinte érthetetlen, miért toldja kimerítő és hűvösen pontos gazdasági statisztikai mögé az Orosz Birodalomban tett utazásai során megfigyelt, hallott színes életképeket. Ahogy a pánszláv veszélyről szóló bevezető is nehezen érthető mai szemmel.

Látnunk kell, hogy Thallóczy célja nem annyira Oroszország leírása volt, mintsem a Magyarországot fenyegető orosz nép, orosz (mező-) gazdaság, orosz (pánszláv) politika bemutatása, rendszerezése.⁴¹ Valószínű, hogy ezek nélkül a múlt század nyolcvanas éveiben nem lehetett eladni komolyabb, orosz tárgyú művet.

Csakhogy! A vonatkozó közhelyek nem csak formailag keretezhetik a tárgyalt műveket. Ennél jóval súlyosabb a szerepük, mégha az nem is mindig tudatos az aktuális szerző részéről. Nemcsak formailag keretezi, de tartalmilag be is határolja az adott tanulmányt. Ez a bevezetőben említett kulturálisan determinált sztereotípiák rendszere, melyből ideológia válik. Mintegy előre meghatározza ez a rendszer a kutató, az utazó eredményeit. Megad egy kontextust, amelyből nehéz kilépni. *Ez a kontextus a "cyrillizmus chinai fala" mögé bújt Oroszország képe, amely képet megváltoztatni nem lehet, csak újabb és újabb adalékokkal erősíteni.* Ebben a képben áll egyfelől a fanatikus, muszka–tatar orosz, másfelől pedig az európai értékeket képviselő és védő Magyarország. A kettő között pedig antagonisztikus az ellentmondás. Ahogy azt Thallóczy fogalmazta meg műve bevezetőjében: "Magyarország közvéleménye ösztönszerűleg gonddal nézi a Keleten alakuló szétágazó szláv orosz világot. Mint minden kis faj, a magyarság is megérzi már eleve az ellenséges lüktetést, s kizárólag érdekében áll tudnia, hogyan gondolkodnak felőle azok, kikkel egyik gyászos harcát megvívta."⁴²

Értés és félreértés. Russzisztika és politika az első világháború előtt

Ezt a képet akár megerősítettnek vehetnénk a 20. századi eseményeket figyelembe véve.⁴³ Ezzel azért óvatosan kell bánni. Már csak azért, mert nem szabad elfelejteni, hogy a magyar russzisztika, balkanisztika két nagy alakja is alakíthatta az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikáját a századfordulón, illetve az első világháború során. Kállay Bénire és Thallóczy Lajosra gondolunk.

Kállay mint politikus foglalkozott a történelemmel. Az ő korában a történelem példatárul szolgált a politika számára, jogforrása volt politikai teóriáknak.⁴⁴ Kállay, Andrássy Gyula felfedezettjeként és protezsáltjaként volt az Osztrák–Magyar Monarchia belgrádi főkonzula, a Kelet Népe szerkesztője, ellenzéki parlamenti képviselő, diplomata Törökországban, a közös külügyminisztérium I. osztályának főnöke – s mint ilyen egy ideig ellátta a minisztérium vezetését is Kálnoky minisztersége előtt –, majd 1882-től a Monarchia közös pénzügyminisztere lett. Ebben a pozícióban nagy erőfeszítéseket tett Bosznia–Hercegovina "civilizálására", mint annak legfőbb adminisztrátora. Bosznia–Hercegovina 1908-as annexiója gyakorlatilag az ő kormányzati rendszerének a következménye.⁴⁵ Mindeközben alkotta meg terjedelmes irodalmi életművét, melyet felfoghatunk politikai tevékenysége tudományos argumentálásaként, ideológiájaként. Előbb volt külpolitikus, és aztán vált történésszé. Mint történész a keleti politika "megszemélyesedett tárházaként"⁴⁶ működött, s a múltból leginkább

az érdekelte, ami külpolitikai koncepcióját magyarázta. Kállay és az osztrák–magyar kiegyezést követő időszak magyar nemzeti politikusi külpolitikai koncepciójának egyik ideológiai alapja az oroszellenesség volt. Ennek az oroszellenességnek volt egy belső, magyar birodalmi üzenete a nemzetiségek felé és egy külső, terjeszkedő, a Balkán irányában.⁴⁷

Kállayt fiatal korában Andrassy Gyula fedezte fel, s ő ajánlotta, a szokásos diplomáciai számarlétrát ignorálva a tehetséges fiatalembert a Monarchia belgrádi főkonzuljának, mivel “a magyar jogos érdekek képviselőjét össze akarta egyeztetni az addigi ellentétes külpolitikai vezetéssel”.⁴⁸ Az Andrassy pártfogolta Kállay fedezte fel Thallóczy Lajost. Míg Kállay politikusként volt történétíró, addig Thallóczy fordítva járta be a kötelezőnek tűnő utat: történészből lett politikussá. Politikusként is megmaradt történésznek, méghozzá kora legbefolyásosabb történészenek, aki pozíciójánál fogva nemcsak tanulmányaival és forráskiadásaival, de tudományszervező tevékenységével is jelentős mértékben befolyásolta az utána következő történésznemzedékek szemléletét. Thallóczy előbb csak szellemi örökösévé vált mentorának, s majd csak később követte a politikusi pályán. Thallóczynál már nem olyan direkt a politikus és a történész összefonódása, átfedése, mint Kállaynál. De hogy ez az összefüggés erős, azt a Thallóczy által Oroszországról írottak demonstrálták. “Thallóczy Lajos munkássága szorosan összefügg politikai és kormányfői működésével. Ő, aki miként mestere, Kállay Benjámin, a magyar és a délszláv népek közti megértésben látta a Habsburg-monarchia és ezzel Magyarország nagyhatalmi állásának legbiztosabb támaszát, mint történétíró a Balkán északnyugati részeinek és a magyar koronának vonatkozásaival, elsősorban az 1878 óta az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Boszniának és Hercegovinának a múltjával foglalkozott. A magyar imperializmus történétírója volt, azé a középkori imperializmusé, amely a magyar állam természetes erején, uralkodóinak, dinasztiainak energiáján, katonai és kulturális fölényén nyugodott.”⁴⁹

A Kállay és utóda, Thallóczy által képviselt keleti politikának, ami nehezen elválasztható történészi, publicisztikai életművüktől, ismerjük a tragikus következményeit. Az első világháborút kirobbantó (és nem okozó!) osztrák–magyar Balkán-politikára gondolunk. A külpolitikailag az osztrák–magyar kiegyezés után, épp az általunk elemzett műveken szocializálódott magyar politikusok képesnek tartották Magyarországot arra, hogy a Balkánon expanzív igényekkel lépjen fel, s ezeket az igényeket érvényesítse a közös – osztrák–magyar – külpolitikában. A magyar közvélemény, hála a bemutatott közvélemény-formálóknak, támogatta ezt az agresszív külpolitikát. Elhitte, hogy az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia évszázados küldetését teljesíti: megoltalmazza a civilizált Európát az orosz hódítástól.⁵⁰

Ezért kell óvatosan bánnunk az általuk is képviselt történeti-“russzisztikai-balkanisztikai” hagyománnyal. Számukra a kutatói tevékenység része volt egy – legalábbis kontinentális méretű – Kulturkampfnak, melyben Magyarország szerepe a barbaricumot megtestesítő Oroszországgal szemben a Nyugat védelme, illetve értékeinek keletre való terjesztése, az “átnyugatiasítás”.⁵¹ Ugyanez vonatkozik a korai hazai Kelet-Európa-kutatás más alakjaira is. Thallóczy és Kállay úgy politikusként, mint történészként, közíróként és státus-leíróként a magyar (osztrák–magyar) “nagyhatalmi” érdekek történetiségét képviselték a Balkán vonatkozásában.⁵² Erről is szól Thallóczy forráskiadói tevékenysége, aki a magyar történelem forrásai sorozatból –

Monumenta Hungariae Historica – a Magyar Királyság Balkán-politikájára, terjeszkedésére vonatkozóakat szerkesztette.

Jellemző Kállay “költői kérdése” az orosz-“byzantinus” fenyegetés leírása kapcsán: “Lehet-e és mily eszközökkel elhárítani a veszélyt?” Itt egy olyan, az antagonisztikus ellentmondások miatt elkerülhetetlen kultúrharc képe sejlik fel előttünk, mely életről és halálról, akár nemzethalálról is szól. Az – ebben a képletben természetesen történeti – magyar érdekléssel állt szemben az aktuális orosz külpolitika. Ezt a szembenállást lehetett egyfajta kultúrharcként “eladni”, ahol a vad, ázsiai (tatár-muszka), fanatikus ortodox (keresztény–mozlim) világgal szemben áll a polgárosult, nyugatias Európa, illetve az ő képviselője, védőbástyája: Magyarország. “Oroszország és Európa. Ez a két név s fogalmuk, így egymás mellé állítva, nem ellentét, csak kizárólagosság, valamint magasabb világrendi szempontból nem ellentét a tűz és a víz, csak egymást kizáró tényező.”⁵³ Egy 1873-as rövid közlemény szerint a magyar nemzet világtörténeti missziója az, hogy a németek és a szlávok közötti küzdelemben az előbbieket – mint “culturnemzet a culturnemzetet” – támogassa.⁵⁴

A kultúrharc, mint az a hagyományos történelemből tudható, gyakran csak megelőzi a valódi harcot, amelyet a modern technika korában leginkább nehéztüzérséggel és (világ-) háborúkkal szokás vívni. *Itt* nem állítjuk, hogy abból a történelem- és világszemléletből, mely folytonosan vetélkedő nemzetekről szól, egyenes út vezet a háborús konfliktusokig. Ellenben a háborúk kirobbantását elemző faktoranalízisben ott a helyük mint egy igen erős faktor. A tűz és víz-szerű antagonisztikus ellentmondásokat, amennyiben azok tudatosulnak az adott társadalmakban, általában véres háborúkkal szokás feloldani. A tanulmányban felvillantott hagyományos “russzisztika” szempontjai szerint az első világháborút felfoghatjuk az évszázados orosz–magyar (európai) kultúrharc részeként. Ez a szemlélet, úgy tűnik, újjászületik, s már-már a második világháború is bekerül ebbe, az egyébként könnyen emészthető, közismert elemekből – sztereotípiákból – építkező képletbe.⁵⁵

A “szabad Európa versus Oroszország” képlet nem magyar specialitás a 19. században, mint ahogy nem az a külpolitikai konfliktusok kultúrharcként való racionalizálása. Klasszikus példa minderre a 19. század első felének nyugati, főképp angol russzofóbiája, amely mögött a keleti kérdés, az Oszmán Birodalom romjain való osztozkodás körüli vita állott. Azt, hogy a keresztény Oroszországgal szemben a muzulmán Törökországot kellett támogatni, gyakran az általam elemzett korai magyar russzisztikában fellelhető panelek mentén ideologizálták jó másfél generációval előbb Angliában és Franciaországban. Ott is az orosz veszéllyel manipulálták a hazai közvéleményt a keleti kérdés kapcsán. Egy, a 19. századi nyugat-európai russzisztikát elemző tanulmány, amely a hidegháború kellős közepén íródott (!), megállapította, hogy a múlt századi nyugati liberálisok Oroszországtól való félelme eltűzött volt.⁵⁶

Ami pedig a további közhelyeket illeti, kimeríthetetlen forrásban állnak rendelkezésünkre a korabeli sajtóból, az útleíró irodalomból, a protosztatisztikai irodalomból, a vicclapokból, a szépirodalomból, és még folytathatnánk. Az ezekben felbukkanó közhelyek, természetesen *nem állnak homlokegyenest szemben a lehetséges valósággal*, de mégiscsak közhelyek.

Nem vállalkozhattam jelen tanulmányomban az említett közhelyek teljes rendszerezésére. Ehhez lehetőségeimet meghaladó filológiai apparátusra lenne szükség. Nem tértem ki az orosz tárgyú publikációk két nagyobb csoportjára: a finnugrisztikai

vonatkozásúakra, s a századvégen jelentősen megszorodó, a forradalmi, “fiatal” Oroszországról szólóakra sem. Pedig a nihilista-anarchista orosz fiatalokról szóló közhely a századfordulón Európa-szerte elterjedt. De ez a “fiatal-Oroszország-kép” nem szerveződött, nem épült be a magyar köztudatba, még az elmúlt évtizedekben sem, a nagyszámú könyv és tanulmány dacára.⁵⁷ A másik Oroszország képe szintén sztereotípiákból építkezik, és jelentékeny értelmiségi réteget érintett meg a századfordulón. Lefordítják, igaz, olaszból, Sztjepnyak Kravcsinszkijnek a másik Oroszországról szóló alapművét, a “Földalatti Oroszországot”. Csernyisevszkijt lehetett magyarul olvasni, s sokan olvasták a századforduló szocialistái közül. Közismert irodalomtörténeti tény a századvég Anyegin- és Puskin-kultusza. Lukács György sajtósága viszonya az orosz realista nagyregényekhez szintén innen fakad. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij és Csehov a 20. század elejére a magyar irodalmi köztudat részévé vált. Tolsztoj és a tolsztojianizmus nagy hatással voltak a korszak egy jellegzetes értelmiségi rétegére.⁵⁸ Nem említettünk más olyan műfajokat sem, amelyek igen gazdagok a közhelyekben, s melyek már a tárgyunkat képezőknek kikristályosodásai. Ezek közül csak egyet szeretnénk megemlíteni. Egy osztrák–magyar katonatisztek számára készült orosz “landeskundé”-ről van szó.⁵⁹ A szóban forgó könyv célja Oroszország és az orosz hadsereg bemutatása. Ebben önmagában semmi érdekes nincs. Kuriozitása abból fakad, hogy a Monarchia tisztjei számára azt igyekeztek bemutatni, hogyan viselkedjenek a majdan okkupálandó területeken, hogyan viszonyuljanak az ott élőkhez, azok szokásaihoz. Tekintettel a speciális célra és speciális olvasóközönségre, a kiadvány végső soron a múlt századi vonatkozó népkarakterológiai szakirodalomból lezárt “sűrítményt” tartalmazza.

A sztereotípiakutatás néhány tanulsága

Láthattuk, hogyan is nézett ki a múlt században a születő russzisztika. Érdekes volt megfigyelni, miként változott a kutatók hozzáállása tárgyukhoz. Két nagyobb mű jelezte tanulmányunkban a hazai vonatkozó tudomány fejlődését: Lassú Istváné és Thallóczyé. Két ember, két világ és két teljesen eltérő viszony a tárgyuk iránt. Thallóczy, aki primer forrásokkal dolgozik, olvas és beszél oroszul, a Lassú korához képest megszorodott szakirodalomhoz könnyű hozzáférése van, saját tapasztalatokkal is rendelkezik egy egész esztendőnyi oroszországi tartózkodás után, midőn művét írja. Lassúnál színesebb egyéniség, objektív és szubjektív okoknál is fogva jóval tágabb rálátása van Oroszországra és a nagyvilágra. És mégis kitűnik a két mű összevetéséből, hogy Thallóczy világa jóval szűkebb Lassúénál, ez a világ a rivalizáló nemzeteké inkább, mint a nagy nemzetek feletti birodalmaké. Szemlélete és világképe Thallóczynak szűkebb, mint a primer források és nyelvtudás – nem beszélve a tömegkommunikáció áldásairól – nélkül dolgozó hivatalnok elődé. Az említettek – a pánszlávizmusról szóló bevezető és az életképek – jelzik a korabeli russzisztika kereteit és határait. Lassúnál csak a nyelvtudás volt “keret”, korlát. Thallóczynál, az ő korában ugyanez a korlát a hatvanas–hetvenes évekre megmerevedő Oroszország-kép. Látni kell, hogy az egyértelműen elutasító, negatív Oroszország-kép rendszerré nem annyira 1849 után válik, mint a hatvanas–hetvenes évek során, mikor az (osztrák–) magyar hatalmi érdekek közvetlen összeütközésbe kerültek Oroszország érdekeivel a Balkánon. Ezt többen kultúrharcként igyekeztek már a korszakban is felfogni.

Bárhogy is, de szinte semmivé lett a reformkorra még jellemző érdeklődő, megértő, előítélet-mentes „világnézés”. A hatvanas évektől kezdve egyre uralkodóbbá válik a „műveletlen Kelettel”, annak vad hódításával való fenyegetés, mely hódítás az egész világot fenyegeti, de „elsőbb a művelt Nyugatot”.⁶⁰ Az pedig már említésre sem méltó evidencia a korszakban, hogy a művelt Nyugatot Oroszországgal szemben Magyarország képviseli, s védelmezi, ha kell mindhalálig. Ez, ha tetszik: a küldetése.

Amellett, hogy sorra vettük orosz vonatkozású közhelyeink történetét, azok történetiségét, egy problémát igyekeztünk megfogalmazni, amely hallatlan veszedelmeket rejt az egyetemes történelemmel foglalkozó kutatók számára. Látnunk kell, hogy belépve egy történeti, történetírói tradícióba, akaratlanul is elfogadjuk annak kereteit, értékszémleletét. Ezek a keretek és értékek nem feltétlenül szűkek vagy éppen tágak, károsak vagy hamisak. Arról van csupán szó, hogy igen gyakran közhelyekből építkeznek. Ha ítélték eleink, például Oroszország felett – amit, mint láttuk, gyakran megtettek –, nem kizárólag Oroszországról mondtak véleményt. Az általános képlet szerint (tűz–víz, Európa–Ázsia, katolicizmus–pravoszlávia és szlavofília stb.) az Oroszországról elmondottak ellentetje kell hogy igaz legyen Európára, és így természetes módon Magyarországra. Ez is jellemzője a népkarakterológiának: nem annyira a tárgyalat népről szól, mint inkább „rólunk”, önképünkről és vágyainkról.

Bárhogy is van, látni kell, közhelyekkel van dolgunk. Olyan közhelyekkel, amelyeknek eredeti jelentése mára már elhalványult, vagy épp elveszett. Igen nehéz saját szakmánk múltját történetileg látni, és nem utólag bekövetkező jövendölések gyűjteményének tekinteni azt. A közhely pedig, ismételten leszögezzük: nem feltétlenül hamis (vagy épp igaz). Ám mégis a legtöbbet nem annyira tárgyról, mint inkább saját magunkról – kultúránkról –, a közhelyek használóiról árul el.

Jegyzetek

1. A tanulmány első változata 1993 nyarán íródott egy rövid közlemény alapján. Azóta az egyik legnívósabb kelet-európai érdeklődésű folyóiratban megjelent egy tanulmány, amely – a Balkán kapcsán – hasonló kérdéseket vetett fel, mint én jelen írásomban Oroszországra vonatkozóan. A tanulmány annak járt utána, hogyan lett a 19–20. században a Balkán leíró, földrajzi megjelölésből egy olyan szitokszóvá (Schimpfwort) és negatív koncepcióvá, amellyel szemben „Európa” erősítette sajátos „európai MI”-tudatát: *Todorova, Maria*: The Balkans: From Discovery to Invention. Slavic Review, 1994. 2. 453–482. Vö.: *Kende Tamás*: Közhelyek és ruszisztika a múlt században. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 249–253.
2. *Niederhauser Emil*: Magyar utazók Oroszországban a 19. században. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. Vö.: *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955; *Drozdov, I. I.*: Vehi mnogovekovej družsib. K isztorii szovetszko-vengerszkih szvjazej. Moszkva, 1965.
3. Ismertek angol, amerikai, osztrák és német kísérletek erre: *Groh, D.*: Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte. (Ismerteti: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1963. 409–411.); *Lammich, Maria*: Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung. Boppard am Rhein, 1978. Lammich is kiemeli az előítéletek és sztereotípiák szerepét a német Kelet-Európa-kép kialakulásában. Lammich még a hagyományos, az előítéleteket morálisan elítélő allporti szociálpszichológiai iskolát követi: i. m.: 1–9.; Újabb német tanulmánykötet tárgyalja a német orosz- és Oroszország-képet a múlt században: Russen und Russland aus deutscher Sicht. 19. Jahrhundert: Von der Jahrhundertwende bis zur Reichsgründung (1800–1871). Hrsg. von M. Keller. München, 1991. A fenti kötethez kapcsolódóan jelent meg egy úttörő orosz tanulmány a témából: *Dmitriev, M. V.–Puskareva, N. L.*: Ruszszkie i nemeči: predsztavlenija drug o druge. Voproszú Isztorii, 1991/6.; *Heppner, Harald*: Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung

- Österreichs. 1848–1856. Graz, 1975., *Anschel, Eugene* (ed.): *The American Image of Russia. 1775–1917*. New York, 1974. A kiválóan szerkesztett source-readerből kiderül, hogy mennyire inkább az amerikai önkép erősítéséről szölettek a tárgyalt russzisztikai írások, mintsem magáról Oroszországról.
- Gleason, John Howes*: *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Cambridge, etc., 1950. Gleason könyve arról (is) szól, mennyire a belpolitikát szolgálta a múlt század elejének egyoldalúan negatív nagy-britanniai orosz- és Oroszország-képe.
4. *Aronson, E.*: A társas lény. (Ford.: Erős Ferenc) Bp., 1994. 235.
  5. *Aronson*: i. m.: 233–241.; *Tajfel, H.*: Az előítélet gyökerei: Néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, 1980. 40–69.; *Hogg, Michael A.–Abrams, Dominic*: *Social Identifications*. London–New York, 1988. 66–72. *Hamilton, D. L.–Trolier, T. K.*: Stereotypes and Stereotyping. In: *Prejudice, Discrimination and Racism* (ed. by Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L.). Academic Press, Orlando, 1986. 127–208.
  6. *Szabó Endre*: *Oroszország és Európa*. Budapesti Szemle (a továbbiakban: Bp. Sz.), 1889. 145. sz. 52–53. “Megint csak visszatérünk példáért a chinaiakhoz, mint a kik az ő elzárkoztságukban igen hasonlítanak az oroszokhoz. Azok a jó chinaiak nem tudnak semminemű korszakoktól befolyást gyakorolni az emberiség sorsára, előmenetelére, nem tudnak egyéb eredetiséget falkmutatni, mint hogy megülnek századokig egy helyökben, pedig azt senki sem tagadhatja, hogy ők már eléggé eredeti, sajátosságos, nemzeti jellegű nép – s éppen így arról sem tud a világ semmit, hogy azok az orosz nemzeti eredetiségek, sajátosságok valami különös jelentőségűek volnának és Európa-szerte abban a tréfás fölfogásban tetőznek, hogy az orosz ember fagygy-gyertyát eszik és választó-vizet iszik, a mi persze vastag tréfa – de azért mégis jellemző.” Uo.: 81–82.
  7. *Danyilevskij, N. Ja.*: Roszsziya i Jevropa. Vzgljad na kulturnuje i politicseszkije otnosenija szlavjanszkogo mira k germano-romanszkomu. Moszkva, 1869. Érdekes jelenség, hogy a pánszláv-izmus témája akkor válik aktuálissá Magyarországon, amikor valami nagy átrendeződés készül a térségben. Ld.: *Gogolák Lajos*: A pánszlávizmus. Bp., 1940.; *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Bp., 1993.
  8. A reformkori magyar Oroszország-image-ra ld.: *Mayer Rita*: *Magyar–orosz irodalmi és kultúrtörténeti kapcsolatok a XIX. század első felében (Az orosz ember és orosz világ képe)*. Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat). Bp., 1993. Mayer dolgozata a korabeli magyar folyóiratok orosz tárgyú – főképp német forrású – közleményeit vizsgálta. Mint jól megírt, hagyományos irodalomtörténeti munka igen kiváló adalékgyűjtemény a témához.
  9. A Kína-hasonlatra lásd még: *Rajeczki István*: *Oroszországból Oroszországról*. Bp. Sz., XLII. 1885. 100. 64. Szintén részletes, magyar szempontú kritikáját adja a pánszlávizmusnak: “Oroszország éjszakai Chinává kezdett válni.” *Szeghy Miklós*: *Az újabb orosz irodalom*. Bp. Sz., 1867. 26.
  10. *Kovács I. Gábor*: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp., 1989.
  11. *Bor Kálmán*: *Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. Bp., 1961. A tanulmány közel sem teljes képet nyújt a témáról. A kalendáriumokról mondottakhoz az alábbi idézet szolgálhat illusztráció gyánánt: “Az emberek az amerikai néptörzseknel és Afrika belsejében a gyülevész-népeknél, vagy a Dél-tenger szétszórt szigetcsoportokban keresnek erkölcsöket és ismeretlen szokásokat, de a mi tőszomszédunkban van, mi velünk majd folyvást érintésben áll, és annyi anyagot szolgáltat érdekes észrevételekre és mélyebb vizsgálatra, arra nem ügyelünk, és önmagunkban 's a' körülöttünk művelődés elhaladásához idegenek maradunk.” Orosz erkölcsűkör. In: A magyar házi-barát. Közhasznú házi kalendáriom 1842. közönséges évre. Kassa, 1842. 140.; A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációinak távolról sem kimerítő katalógusa Mayer Rita idézett kiadatlan disszertációja. A hagyományos kultúrtörténeti munka szerzője általában kritika nélkül veszi át a korszak orosz tárgyú írásainak megállapításait. A reformkori Magyarország orosz tárgyú érdeklődésére és informáltságára lásd még: *D. Zöldhelyi Zsuzsa*: *Orosz írók magyar szemmel*. I. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szövegyűjtemény. Bp., 1986. 15–48.
  12. Ld. pl. *Molnár János* könyvismertetéseit: Schmidt: *Oroszország rendtartásának ismertetéséhez való tadalék*. Rigae, 1772. Magyar Könyvház, 1783. 18.; *Lepechin János*nak az Orosz birodalmon való utazása 1768 és 1769-ben. Oroszból németre fordította Hase Henrik. Altenburg, 1774. Magyar Könyvház, III. 1783.; *Orosz Ország Nemesség*. Hasznos Multságok, 1822. 2. Orosz Literatúra. H. M., 1822 1–13. stb. A Tudományos Gyűjtemény is rendszeresen ismertette a negyvenes években Karamzin, Bulgarin, Usztrjalov németül megjelent történeti munkáit.
  13. *Lassú István*: *Az Orosz Birodalom Statistika, Geographiai és Históriai leírása*. 2. kiadás. Pest, 1831.
  14. Uo. 117–119. Érdekes, hogy 1791-ben Sándor István az ő Sokféleje első számában, amely számban sorra veszi az ismerni szükséges tudnivalókat a világról, jellemzést ad több nemzetről, így az oroszról is. Két oldal jut az orosz népre, amelyből megtudható, hogy az “...egy felettébb kemény természetű

- nemzetiség... a köz ember ha fog avagy veres hagymát ehetik, vagy gombával jól lakhatik, 's égett borból egyet ihatik reájok, nagyobb boldogságot e' világon nem esmér." Ezentúl "az oroszokról" említést érdemelnek a nyomorult parasztházak, melyek füstöseks és bogarasak, valamint a főrendek, melyek Nagy Péter óta német öltözékben járnak. Az oroszokról. Sokféle, 1791. I. 26–27.
15. Lassú, aki az udvari kancellárián dolgozott, s az Akadémia levelező tagja is volt, megírta külön-külön kötetekben Franciaország, Nagy-Britannia, az Orosz Birodalom, a Lengyel Királyság és a Krakkói Szabad Státus, Poroszország, a Török Birodalom, Ausztria, a skandináv országok, Algír, Itália statisztikáját. Emellett van egy Európa általános statisztikai leírását tartalmazó műve.
  16. Uo. 150–151. Hasonló megértéssel számol be egy írás szintén ebben a korszakban az oroszországi szegényekről való gondoskodásról: "Oroszország munkás kifejlésnek indult egy álladalom. Anyagi és erkölcsi segédforrásai naponkint növekednek, és a megnyitak szüntelen bőségesebben folynak... Az orosz koldúsok általában véve igen szeretetre méltó koldúsfaj... Ha azonban az orosz koldúsokat dicsérjük, nem kell megfélekednünk az orosz adakozók magasztolásáról... Semmi országban kevesebb rongyos embert látni, mint Oroszországban." Aki mégis vannak és "riherongy" emberek, nos azokról a szerző úgy véli, hogy vagy cigányok, vagy zsidók, vagy "franciák, s más nemzetektől származnak". Alamizsnák, koldusok és szegényápolás Oroszországban. A' magyar házi-barát, 1843. 138–141.
  17. *Sándor István*: A szomszéd gyűlöletéről. Sokféle, 1796. 4. 70–71.
  18. Hasznos Mulatságok, 1823. 43. 343.
  19. *Mayer*: i. m. 1993. 54.
  20. Oroszország állami és társadalmi élete. Ország Tükre, 1864. 26.; Vö.: *Szeghy*: i. m. Szerinte Oroszország "leélte magát". Miközben megállapítja, hogy jövője nincs, múltjáról még inkább lesújtó bizonyítványt állít ki.
  21. *Falk Miksa*: Alkotmányos mozzanatok Oroszországban. Ország Tükre, 1862. 11. 162–164. (Piotr Dolgorukov: La verité sur la Russe műve alapján); *Reviczky Szavér*: Oroszország belviszonyai. Bp. Sz., 1862. XIV. 420–436. (a *Revue des Deux Mondes* alapján); Az orosz birodalom legújabb közművelődési állapotáról. Hazánk, 1869. 44–45. (E. Kattner: Preussens Beruf im Osten. Berlin, 1868. alapján). II. Sándor reformjainak egyetlen "eredményét" a pánszlávizmus megszületésében látja egy későbbi szerző: *Szentkirályi Móricz*: Néhány szó a keleti kérdés körül. Bp. Sz., 1880. 48.
  22. *Rajeczi István*: Oroszországból Oroszországról. Bp. Sz., 1885. 66–67.
  23. *Kállay Béni*: Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat. 2. kiadás. Bp., 1881. 20–25.
  24. Uo.: 25–45. Az Oroszországot, annak történetét ilyen-olyan hagyományok mentén leíró nagy szintézisek közül kimagaslóan a legszínvonalasabb: *Szamuely Tibor*: The Russian Tradition. London, 1974. Szamuely is követi a századvég magyar, s nem csak magyar russzisztikájának hagyományát, s a bizantinus és mongol–moszkvai "tradíciók"-ból, azok transzformálásából vezeti le a modern Oroszországot, esetében a Szovjetuniót, a művelt angolszász közönség számára. A mongol–muszka hagyományra ld. még: *H. J.*: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36.
  25. Varga János a magyar nemzeti reformnemzedékről szóló reprezentatív munkájának négy nagyobb fejezete közül az egyiket épp ennek a félelemnek a cárizmustól, "pánszlávizmustól" szentelte. Ez is jelzi, hogy annak a politikagenerációnak, amelynek nézetei ekkor formálódtak, s amely véghezvitte a 48-as forradalmat és a 67-es kiegyezést, ideológiájában milyen központi szerepet játszott az oroszról való félelem – vagy inkább az azzal való ijesztesítés. *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. 93–114.
  26. A témába vágó korabeli cikkekre lásd: *Varga*: i. m. 206–207.
  27. *Márki Sándor*: Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad, 1878. 55. A fiatal, pályakezdő Márki számára ez a könyv volt a belépő a magyar történettudományba.
  28. *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Bp., 1884. 3.
  29. *Dr. Falk Zsigmond*: Oroszország. Uti rajzok. Bp., 1898. 142.
  30. Orosz keresztelés. Család könyve, 2. Pest, 1856. 245. Ezek ellenére az orosz "pópáit nem tiszteli, hanem imádja, s vakhiteben emberfeletti lénynek tartja". Ennek oka, hogy "a roppant kiterjedésű Oroszbirodalom köznepe még a lelki vakság századaiban él". Oroszországi pópa. Magyarország és a nagyvilág, 1867. 5.
  31. *Gergely Ignác*: Az orosz vallás rajongó szakadárjai. Új Magyar Sion, 1871. 2. 378–379.
  32. Uo.: 381–384.; Vö.: *Rajeczi István*: Oroszország vallásos viszonyai. Az ortodox egyház bírálata. Bp. Sz., 1884. 93. Érdekes, hogy protestáns részről, érthető módon, előjön a nem pravoszláv felekezetek üldözésének témája, de nem olvasni sehol olyasmit, hogy Oroszország belső bajaira a protestantizmus volna az egyetlen mentség. *Gonda László*: Oroszországban vallási türelmetlenség. Sárospataki Füzetek, 1864. 1. E közlemény az észl és lett protestánsok üldözéséről, erőszakos térítéséről számol be. *Lévay József*: Különhitűek az orosz egyház kebelében. Sárospataki Füzetek, 1859. 2.; *Ballaqi Géza*: Protestantizmus és pánszlávizmus. Bp. Sz., 1882. 69.

33. *Ballagi Aladár*: Búcsújáráhelyek Oroszországban. Bp., 1888. 5.; Ugyanezt ld.: *Szabó*: i. m.
34. Uo. 15–17.
35. Uo. 24., *Thallóczy*: i. m.: 189.
36. *Ballagi*: i. m.: 37. “A csár nagy úr! Ő előtte meghajlik minden hatalom, még a lelkiismeret, a vallás hatalma is, mert az orosz csár egyúttal orosz pápa is. A míveletlenség együtt jár a lelki vakúsággal.”
37. Ez az Oroszország-kép persze már korábban is kifejezetten ijesztő volt. Erre legjobb példa *Türr István*: Ausztria–Magyarország és Oroszország. Bp., 1871. Türr az orosz veszedelemre igyekezte felhívni a közvélemény figyelmét. “A veszély mindnyájunkat, egész Európát fenyegeti” 6. Hogy számára Oroszország nem Európa, a következő lapon derül ki: “Az valóban nem lehetetlen, hogy a muszka–tatár hatalom oly fokra fejlődjék, mint az oszmán.” Türr itt két, a magyar köztudatban élő ellenségképző faktort vezet be: a tatárt és a törököt. Velük összemosva igyekszik elérni a megfelelő negatív hatást. Végső tanácsa az, hogy Magyarország fogjon össze a délszláv népekkel, segítse őket, hogy ily módon állítsanak gátat “a fenyegető ár ellen”. Különösen sajátos fejezete az orosz–image készítésének az orosz–török háború, amikor a magyar sajtó sikeresen elmagyarázta azt, hogy miért kell a magyar közvéleménynek egy iszlám országot támogatni egy (ortodox) kereszténnyel szemben. Ennek egyik technikája volt a már említett összemosás a pravoszláviának az iszlámmal. Ld.: *Thallóczy*: i. m.
38. Bp. Sz., 1862. XLVII. 488–499. *Tóth Dénes* ismeretője: “Az Edinburg Review essaye a keleti egyház történetét tárgyaló újabb orosz, angol és görög munkák fölött.”; *Rajeczi István*: Oroszország vallásos viszonyai. Bp. Sz., 1884. XCIII. 321–343. “Az orosz népek látszólagos hitettségére alatt nagy ellentétek, s mélyen beható szellemi mozgalmak lappanganak.” Oroszország sokszínűségét, nem egységes voltát tárgyalja *H. J.*: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36. Az orosz nemzetiségi politikáról a finnugrisztikai tudósítások, valamint a “zsidókérdésről” szóló ismertető számolnak be. A leíró, “megértő” hozzállás hiánya okozhatja azt, hogy mai nap is megengedhet magának egy orosz eszmetörténeti tárgyú könyv szerzője olyan mondatot, hogy “Az ortodox hitről hozzávetőleg tudjuk, hogy mit jelent.” Am ez a tudás a leglaposabb közhelyek ismerete. *Gecse*: i. m. 33. E tanulmány célja, részben, e közhelyekkel való szembesülés.
39. *Munkácsy Mihály*: A szláv kérdés ismertetéséhez. Bp. Sz., 1915. 2. 308–309. Vö.: *Bonkáló Sándor*: A szlávok. A szláv kérdés ismertetése. Bp., 1915. Bonkáló könyve egy korosztály számára szolgált alapvető szlavisztikai kézikönyvként. Művét 1932-ben felváltotta *Kniezsa István* kis kötete: A szlávok. Bp., 1932. Kniezsa, korszerű filológiai háttérrel, lényegében ugyanazokat a tételeket adatolta, mint Bonkáló. Ezek közül a legfontosabb, hogy a szlávok – *en bloc*– alkalmatlanok államalapításra, és a magyarral ellentétben nem uralkodásra termett *faj*.
40. Az orosz faluközösség intézményéről beszámol még *D. Mackenzie Wallace*: Russia. Az Orosz Birodalom ismertetése. I. ford.: Szentkirályi Móricz. Bp., 1878; *Kovács Gábor*: Az orosz MIR-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Bp. Sz., 1904. I–II.
41. *Thallóczy* azért megpróbál a sommás ítéletektől távol maradni: “...azonban általános magyar gyűlöletről, ahogy mi képzelné, sajtónk pedig közvetett forrásból hirdetni szokta, szó sincsen.” *Thallóczy*: i. m.: 5.
42. Uo.: 2.
43. Ezt teszi a pánszlávizmusról szóló legújabb magyar mű, mely amellett, hogy ordító tárgyi tévedésekkel van tele, alapvetően téves koncepción alapul. A szerző kimondott célja az orosz veszély életbentartása, a félelemkeltés. Ld.: *Gecse*: i. m. Érdekes, hogy *Rajeczi* már idézett művében szintén górcső alá veszi a pánszlávizmus akkoriban különösen publikus témáját, s miután áttekintette azt, arra a megállapításra jut, hogy “...agyagból van a pánszlavizmus bálványának mindkét lába”. *Rajeczi*: Oroszországból Oroszországról. 69. A “pánszlavizmus” tehát gyakran nem más, mint egy olyan agyagmonstrum, mellyel ijeszgetni, adott esetben (ld. az első világháborút megelőzően) befolyásolni lehet a közvéleményt.
44. *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 76.
45. *Thallóczy Lajos*: Kállay Béni emlékezete. Akadémiai Értesítő, 1909. 254–255.
46. *Thallóczy Lajos*: Emlékbeszéd Kállay Béni felett. Bp., 1904. I.
47. *Diószegi István*: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. Valóság, 1970/5. 18–19.
48. Uo. 10.
49. *Eckhart Ferenc*: *Thallóczy Lajos* a történetíró. Bp., 1938. 5.
50. *Diószegi*: i. m.: 20–23.
51. *Kállay Béni*: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp., 1883.
52. *Eckhart*: i. m.; *Suhay Imre*: *Thallóczy Lajos* mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa. Bp., 1941.
53. *Szabó Endre*: i. m. 52. Szabónak az Oroszország és Európa (Magyarország) között feszülő ellentét “antagonisztikus”.
54. A magyar nemzet politikája. Értesítő. Bp. Sz., 1873. 3.

55. Ld. *Gecse*: i. m.
56. *Hammen, O. J.*: Free Europe versus Russia, 1830–1855. *Slavic Review*, 1952. 1. 41. Az angol russzofóbia "külpolitikai" eredetére ld: *Gleason, J. H.*: i. m. Gleason megállapítása szerint: "Kétségtelen, hogy a gyanakvás és antipátia, mely különféle forrásokban generálódott, az 1840-es évekre valóóságos gyűlöletté vált." I. m. 277. Úgy Pitt, mint Palmerston és Disraeli Oroszországgal riogatta az angol közvéleményt. Vö.: *Seton-Watson, R. W.*: Britain in Europe 1789–1914. 11.; A fenti russzisztikai hagyomány nagyjából változatlanul élt tovább a 20. század első felében Angliában. Ld.: *Northedge, F. S.–Wells, A.*: Britain and Soviet Communism. The Impact of a Revolution. London, 1982. 137–157.; *Resis, Albert*: Russophobia and the "Testament" of Peter the Great, 1812–1980. *Slavic Review*, 1985. 681–693.
57. A Kállay és kortársai által lerakott russzisztikai főcsepások változatlanok tűnnek az elmúlt évtizedben is. Több vezető magyar russzista szempontjai akaratlanul is igen hasonlatosak Kállayéhoz. Ugyanakkor a direkt politizálás igénye esetükben nem elsődleges, vagy csak rejtett. *Szvák Gyula*: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. Medvetánc, 1983. 2–3. 49–70.; *Szilágyi Ákos*: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Bp., 1989. Szilágyi olvasókönyve is belülről igyekszik bemutatni az oroszokat. Válogatása minden valószínűség szerint a századvég leghatásosabb orosz tárgyú kötete. Szilágyi könyve jóval intelligensebb Gecse Géza idézett művéénél, melynek második, nagyobb fele jellegzetes, kortárs orosz – pánszláv – interjúk gyűjteménye, ám célja mindkét műnek ugyanaz. Szempontunkból, épp mert ügyesebben szerkesztett, Szilágyi Ákos műve tekinthető anatómiainak.
58. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből, Különös tekintettel Nyíró Lajos tanulmányára: Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához.
59. Oroszország és hadügye. Budapest, 1894.
60. *Huszár Imre*: Oroszország keleten. Bp. Sz., 1888. 142. 1–14.